

Lugdunum Batavorum en het Keltische erfgoed

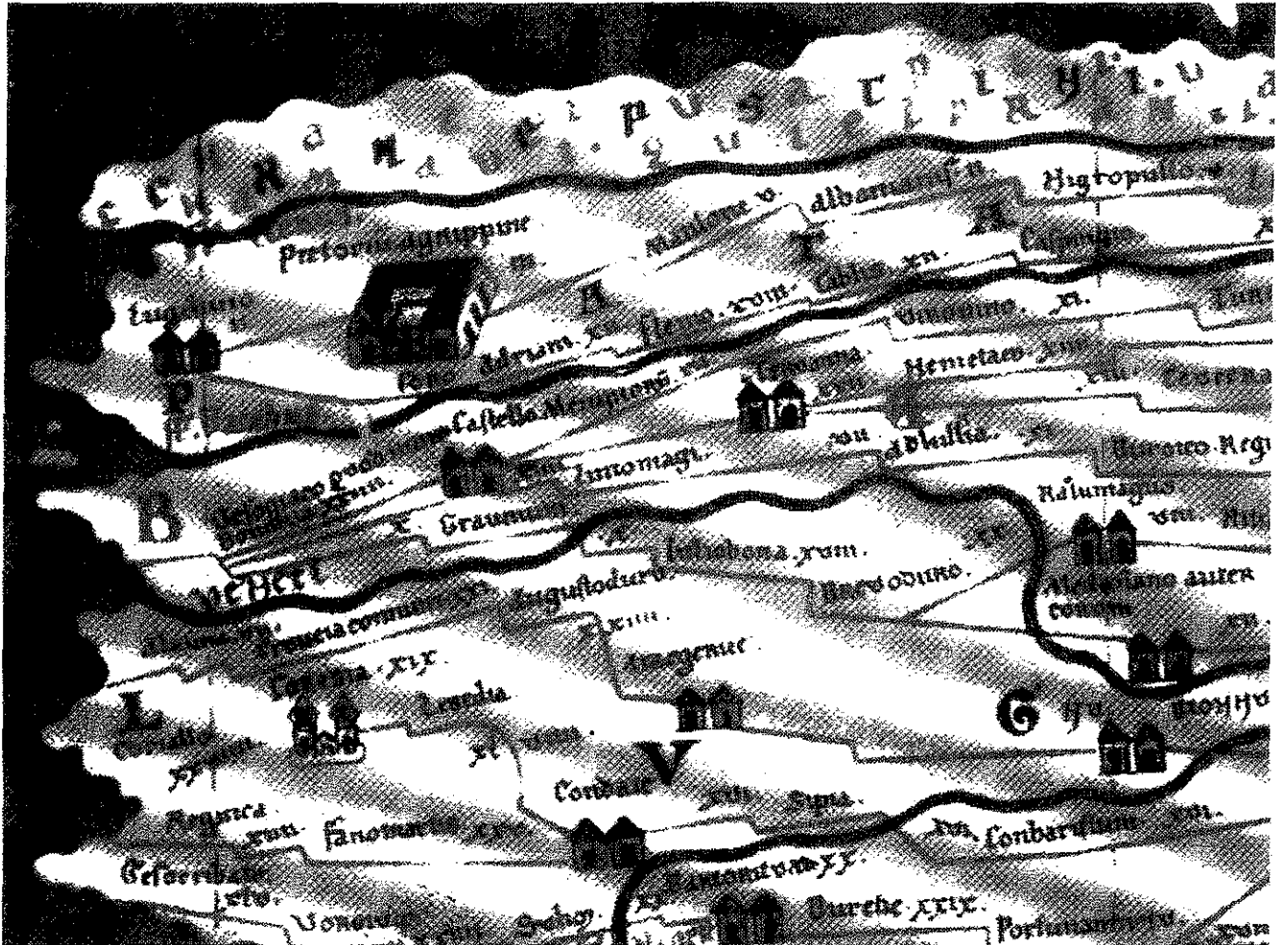
Wim Bonis

In de rand van het Leidse universiteitslogo wordt de Universiteit Leiden in het Latijn aangeduid met *Academia Lugduno Batava*. Achter het laatste deel van deze term, *Lugduno Batava*, blijkt een interessante geschiedenis en symboliek schuil te gaan, waarvan bepaalde onderdelen al wel zijn onderzocht, maar die in zijn geheel nog nauwelijks aan de orde is gesteld. Ik wil hieronder een eerste aanzet geven om deze historische en symbolische achtergrond in kaart te brengen.

Van de 16de tot de 20ste eeuw werd in brede kringen verondersteld dat Leiden Romeinse wortels had en geïdentificeerd moest worden met het oude Latijnse *Lugduno Batava*, ook wel aangeduid als *Lugdunum Batavorum*.¹ Volgens drie oude bronnen zou deze nederzetting in de Romeinse tijd ergens bij de monding van de (Oude) Rijn gelegen moeten hebben. Ten eerste toont een middeleeuwse kopie van een oude Romeinse kaart – de *Tabula Peuteringeriana* of ‘Peutingerkaart’ – de nederzetting *Lugduno* vlakbij de monding van de Rijn. Ten tweede maakt de Alexandrijnse astronoom en geograaf Ptolemeus in zijn *Geographia* in de 2de eeuw melding van een nederzetting genaamd *Lugdunum Batavorum*, die indertijd ook ergens aan de Rijnmonding gelegen zou moeten hebben. Ten derde localiseert een Romeins reisboek uit het jaar 333, het *Itinerarium Antonini*, een plaats genaamd *Lugduno* in onze streek.² Men heeft aangenomen dat deze vermeldingen naar dezelfde nederzetting verwijzen.

Het waren deze drie bronnen die de Leidse humanist Janus Dousa (Jan van der Does) inspireerden – overigens direct in verband met de stichting van de Leidse Universiteit in 1575 – in *Lugdunum Batavorum* een Romeinse voorganger van het toenmalige Leiden te herkennen.³ Het is niet waar dat Dousa zelf, zoals wel beweerd is, de naam *Lugdunum Batavorum* bedacht heeft, want deze was al aan Ptolemeus bekend.⁴ Het Hollandse verzet tegen de Spanjaarden, dat met het bekende Leidens Ontzet op 3 oktober 1574 een hoogtepunt beleefde, heeft een handje meegeholpen aan de geloofwaardigheid van de associatie tussen *Lugdu-*

Wim Bonis werkt bij de Universiteit Leiden.

Het kustgebied in de laat-Romeinse tijd. Fragment van de Tabula Peutingeriana.

num Batavorum en Leiden, want dit verzet werd direct in verband gebracht met de Bataafse opstand tegen de Romeinen zo'n 1.500 jaar eerder. Op alle 16de- en 17de-eeuwse plattegronden van de stad, die ook tegenwoordig nog populair zijn en regelmatig worden herdrukt, is de naam *Lugdunum Batavorum* dan ook terug te vinden. Het feit dat anno 2005 vrijwel niemand Leiden nog identificeert met het oude *Lugdunum Batavorum*, neemt niet weg dat we nog steeds een verklaring moeten vinden voor de aanwezigheid van deze nederzetting ergens aan de monding van de Oude Rijn.

Ondanks het feit dat de toevoeging *Batavorum* een lokale oorsprong van *Lugdunum* suggereert, wordt dit *Lugdunum* wel als een Romeinse nederzetting beschouwd. Als achterliggende reden wordt wel aangevoerd dat keizer Augustus deze nederzetting zou hebben willen stichten om zijn overwinning in onze streken te markeren, waarvoor hij de naam kopieerde van het *Lugdunum* in Frankrijk – het huidige Lyon – waar hij zijn residentie had.⁵

Deze laatste redenering is nogal onwaarschijnlijk, want *Lugdunum* is – in tegenstelling tot andere door de Romeinen gestichte nederzettingen die een Romeinse naam hebben meegekregen, zoals *Praetorium Agrippinae* (Valkenburg) of *Colonia Ulpia Traiana* (Xanten) – duidelijk een geromaniseerde Keltische plaatsnaam.⁶ *Lugdunum* betekent ‘nederzetting van Lug’, en Lug was een Keltische god, die op veel plaatsen in de Keltische gebieden – waartoe Nederland in ieder geval gedeeltelijk heeft behoord – in de pre-Romeinse tijd vereerd moet zijn.⁷ Wat Ierland betreft, is de verering van Lug bekend uit de overgeleverde Keltische geschriften.⁸ Wat het Europese continent betreft, kunnen we het belang van zijn verering indirect afleiden uit de opmerking van Caesar dat bij de Kelten de verering van Mercurius centraal stond – een Romeinse god waarachter via het proces van de *interpretatio romana* waarschijnlijk de Keltische god Lug schuilgaat.⁹ In Nederland wordt weliswaar de inheemse Mercurius nog vaak gelijkgesteld aan de Germaanse god Wodan, maar gezien het feit dat de Wodan-verering zich vermoedelijk pas in de 2de en 3de eeuw na Christus in West-Europa heeft gevestigd en pas in de 5de eeuw goed tot onze kuststreken is doorgedrongen, ligt een Keltische god veel meer voor de hand als voorganger van Mercurius.¹⁰

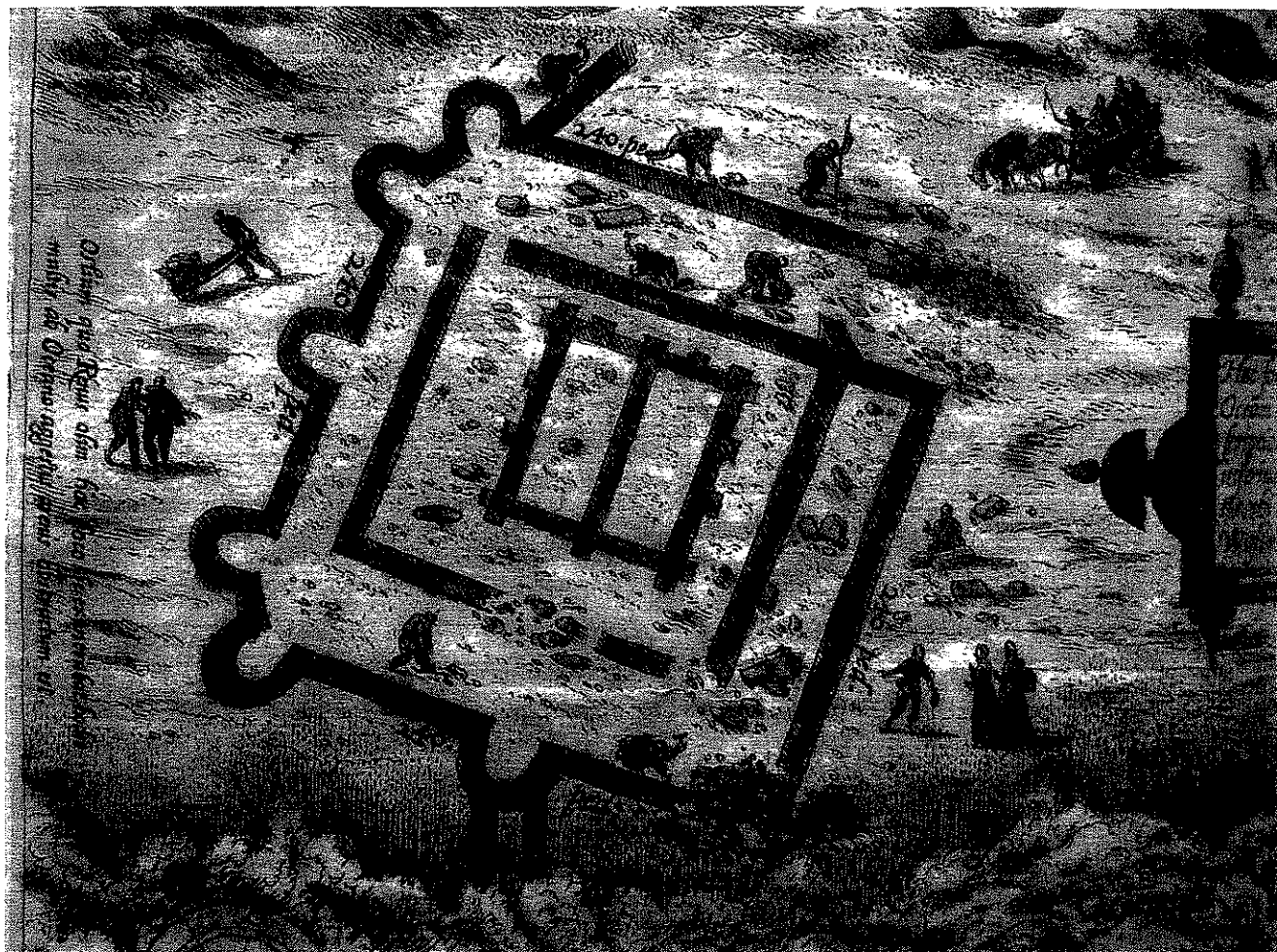
Deze achtergrond maakt de keuze van de naam *Lugdunum* voor een nieuw te stichten nederzetting door een Romeinse keizer, of door Romeinen in het algemeen, niet erg waarschijnlijk. De naam van een religieuze cultusplaats, die ook nog eens het culturele erfgoed van de vijand benadrukte, kan toch zeker geen goede kandidaat geweest zijn voor een dergelijke Romeinse leger- of handelsplaats?¹¹ Het is bekend dat de Romeinen tolerant waren jegens de inheemse religies, maar ze hebben zich niet ingezet voor de actieve verbreiding ervan. De identificatie van *Lugdunum* met het bij Katwijk in de Noordzee verzonken kasteel de Brittenburg lijkt mij daarom alleen plausibel als op deze plaats naast de Romeinse vondsten ook sporen gevonden zouden worden van een oudere inheemse nederzetting.¹²

Niet alleen van Lyon, maar ook van tal van andere plaatsen die met *Lugdunum* werden aangeduid, staat vast dat de naam een gelatiniseerde voortzetting is geweest van een pre-Romeinse voorganger.¹³ Dit voortleven van het pre-Romeinse erfgoed wijst op de invloed die het plaatselijke, inheemse cultuurofgoed had op de Romeinen. De plaatsnaam kon in een aangepaste gelatiniseerde vorm voortleven, omdat het grootste deel van de inwoners uit Galliërs bleef bestaan die geen prijs stelden op een naamsverandering. Ook bij het Rijnlandse *Lugdunum* moet zich zo’n continueringsproces hebben afgespeeld.¹⁴ Harde bewijzen, waar-

mee een dergelijk proces onomstotelijk kan worden aangetoond, hebben we natuurlijk niet, maar we weten wel dat tot op de dag van vandaag de naamsverandering van een stad een zeer gevoelig onderwerp blijkt te zijn, nauw samenhangend met de identiteitsbeleving van de inwoners.¹⁵ Van bijna alle (Gallo-) Romeinse tempels die in Nederland zijn teruggevonden, kan worden aangetoond dat op dezelfde plek een pre-Romeins heiligdom heeft gestaan.¹⁶ Waarom zou eigenlijk voor *Lugdunum Batavorum* niet een continuering – analoog aan die van de andere Lugdunums in West-Europa – kunnen worden verondersteld, totdat het tegendeel daarvan is aangetoond?

Wanneer het Rijnlandse *Lugdunum* is terug te voeren op een pre-Romeinse oorsprong, dan ligt het voor de hand te onderzoeken of de Nederlandse Rijnmond ooit bewoond is geweest door Galliërs, oftewel Kelten. Recent onderzoek op taalkundig en archeologisch gebied lijkt steeds meer in die richting te wijzen. Volgens Lauran Toorians zijn er aanwijzingen dat de bewoners van de Nederlandse kust ooit ‘Noordzeekeltisch’ hebben gesproken, wat suggereert dat er aan deze kust Kelten gewoond hebben.¹⁷ Ook zijn er onderzoekers die het steeds waarschijnlijker achten dat de Bataven geen Germanen maar Kelten zijn geweest, of dat zij in ieder geval gedeeltelijk Keltische *roots* hebben gehad.¹⁸ Bij de naburige stam de Cananefaten – die volgens Tacitus wat hun oorsprong, taal en krijgsgeslacht nauw met de Bataven verwant waren en die woonden in het gebied waar *Lugdunum Batavorum* gelegen moet hebben – treffen we een Keltisch taal-element aan in hun naam.¹⁹ Van de Menapii – Kelten die tijdens de regeerperiode van keizer Augustus in Noord-Brabant en aan de kust van Vlaanderen hebben gewoond – is bekend dat zij in de tijd van Caesar noordelijker gewoond hebben, volgens sommigen zelfs tot in de buurt van Leiden.²⁰ Herman Clerinx, die recentelijk een heel boek gewijd heeft aan de relatie tussen de Kelten en de Lage Landen, geeft aan dat de Kelten noordelijker hebben gewoond dan meestal wordt aangenomen. Volgens hem zijn er tot in Friesland Keltische taalelementen aangetroffen. In dit verband benadrukt hij dat de Frisii – een volk dat door Caesar en Tacitus wordt vermeld en ooit ook aan de Zuid-Hollandse kust heeft gewoond – goed onderscheiden moeten worden van de later Friezen en wellicht niet zo Germaans zijn geweest als wel gedacht wordt.²¹

Alhoewel er geen directe aanwijzingen zijn dat de Keltische god Lug ooit in Nederland werd vereerd, zijn er wel archeologische vondsten gedaan die indirect op zo’n verering kunnen wijzen. In ons land zijn namelijk op verscheidene plaatsen stenen altaarbeelden en bronzen beeldjes gevonden van de Romeinse god

De Brittenburg bij Katwijk. Kopergravure door Abraham Ortelius, 1581.

Mercurius, die heel goed zouden kunnen verwijzen naar een geromaniseerde Lug-verering.²² Hij was in ieder geval bijzonder populair in het gebied tussen de Rijn en Maas.²³ Niet zelden werd er aan Mercurius een tweede naam toegevoegd, die verwees naar zijn inheemse voorganger.²⁴ Alhoewel deze inheemse namen onderling nogal verschillen en in geen enkele daarvan direct de naam van Lug te herkennen valt, wijst de Ier Proinsias Mac Cana er op dat in de Keltische religieuze traditie de veelheid aan namen niet noodzakelijkerwijs een veelheid aan goden impliceerde en dat sommige belangrijke godheden bekendstonden onder verschillende namen.²⁵

Er zijn dus genoeg redenen om *Lugdunum Batavorum* te plaatsen in een Keltische context en om een Keltisch erfgoed in de Rijnstreek serieus te nemen. De erkenning van Keltische cultuurelementen in de Rijnstreek kan een aanzienlijke bijdrage leveren aan de verruiming van het inzicht in het prehistorische verleden van Nederland. We hoeven ons dan namelijk niet meer te beperken tot het

raadplegen van de Romeinse auteurs en van de Germaanse mythologie – zoals tot nu toe het geval is – maar kunnen nu ook te rade gaan bij de overgeleverde Keltische geschriften uit Ierland en Groot-Brittannië.

Hiermee is niet gezegd dat de prehistorie van Nederland in het algemeen, en van de Rijnstreek in het bijzonder, exclusief in een Keltische context gezet zou moeten worden. Het is natuurlijk een feit dat de Germanen en de Romeinen ook een flinke stempel op onze cultuur hebben gedrukt. Maar die hoeven op hun beurt de aanwezigheid van Keltische cultuurelementen niet uit te sluiten. De Keltische cultuur is een cultuur die aan beiden is voorafgegaan en die zeker door de komst van de Germanen en de Romeinen niet werd weggevaagd. *Lugdunum Batavorum* is een goed voorbeeld van de wijze waarop het Keltische erfgoed in een nieuw Romeins jasje kon overleven.

Noten

- 1 Ik zal hieronder uitsluitend spreken over *Lugdunum Batavorum*, omdat dit de meest gebruikelijke benaming is. Het moet duidelijk zijn dat ik deze benaming niet onderscheid van *Lugduno Batava* en dat beide benamingen naar dezelfde (pre-)Romeinse nederzetting verwijzen.
- 2 P.J. Blok, 'Lugdunum Batavorum', *Leidsch Jaarboekje* 1 (1904) 1-31; J. Hendriks, *Archeologie in de Lage Landen* (Utrecht 1994) 159 e.v.; H. Dijkstra en F.C.J. Ketelaar, *Brittenburg. Raadsels rond een verdronken ruïne* (Bussum 1965) 86. Op p. 59 van dit laatste boek is een nagetekende versie van deze Tabula Peuteringeriana opgenomen, waarop Lugduno duidelijk te zien is. In Ptolemeus' Geografie, boek II, hoofdstuk 8, wordt de nederzetting Lugdunum Batavorum in Belgica Gallia vlakbij de monding van de Rijn geplaatst. Zie ook: Tom Buijtenorp, 'Lugdunum en Batavodurum – twee proto-urbane nederzettingen', *Westerheem. Tijdschrift voor de Nederlandse archeologie* 52 (2003) 198-199.
- 3 P. Stuart, *Provincie van een imperium. Romeinse oudheden uit Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* (Leiden 1986) 12.
- 4 Els Lems, *Op zoek naar Matilo. Sporen van de Romeinen in Leiden* (Leiden 1995) 22.
- 5 Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 91.
- 6 Zie Buijtenorp, 'Lugdunum en Batavodurum', 201.
- 7 Deze betekenis van Lugdunum is al lang bekend en werd in 1904 door P.J. Blok in het *Leidsch Jaarboekje* uiteengezet.
- 8 In de Ierse mythologie heet hij Lugh.
- 9 Zie over Mercurius: M.J. Green, *Dictionary of Celtic myth and legend* (London 1992) 148; zie over Lug: L. Adkins en R.A. Adkins, *Dictionary of Roman religion* (New York 1996) 135. Zie over de identificatie van Mercurius met Lug(h): Proinsias Mac Cana, *Celtic mythology* (London 1996) 24-25. Mercurius wordt overigens ook wel met andere Keltische goden, zoals Teutatis en Esus, gelijkgesteld. Zie Olwen Brogan, *Roman Gaul* (London 1953) 184-189; Jean-Jacques Hall, *Celts and Romans* (London 1970) 271.
- 10 Judith Schuyf, *Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijke verleden* (Utrecht 1995) 32-33.
- 11 W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland* (Bussum 1976) 72-73, kwalificeert de Brittenburg als een militaire nederzetting en benadrukt daarbij dat zelfs uit een niet-militaire vicus (die de militaire nederzetting, de castellum, ondersteunde) in het Rijngebied bijna nooit een civiele nederzetting is voortgekomen. Dit betekent dat het niet erg waarschijnlijk is dat uit een militaire nederzetting of de aangrenzende vicus aan de Rijnmonding ooit een civiele nederzetting met de naam Lugdunum Batavorum is ontstaan. Verderop, op p. 197 van hetzelfde boek, stelt Van Es dat Lugdunum van Keltische origine is.
- 12 P.J. Blok stelt als eerste Lugdunum gelijk aan de Brittenburg, een associatie die we sindsdien in veel boeken kunnen terugvinden. Zie: Blok, 'Lugdunum Batavorum', 20. Buijtenorp, 'Lugdunum en Batavodurum', 201-203 gaat in op het archeologische sporenonderzoek bij de Brittenburg.
- 13 Ook steden als Laon en Loudon heetten voorheen Lugdunum. Zie over Lyon: Green, *Dictionary*, 137. Verder zijn ook stedenamen als Luguvalium (Carlisle in het noorden van Engeland) van Lug afgeleid. Zie: Mac Cana, *Celtic mythology*, 25. Volgens Barry Cunliffe, *The Celtic world* (London 1992) 74-75 leeft de naam van Lug, gemaskeerd als Find, ook nog voort in

- de Romeinse steden Vindobona (Wenen) en Vindonissa in Zwitserland.
- 14 Buijtendorp, 'Lugdunum en Batavodurum', 201 wijst in dit verband op de 'vermoedelijke aanwezigheid van Gallo-Romeinse (dat wil zeggen Keltische) kolonisten', maar dit vermoeden dat dergelijke kolonisten zich in de streek gevestigd hebben is volgens mij niet minder speculatief dan de veronderstelling dat er Kelten onder de autochtone bevolking geweest zijn.
 - 15 Bijvoorbeeld: toen een aantal jaren geleden de gemeente Rotterdam het plan had om de naam Rotterdam 'op te heffen' en de deelgemeenten tot zelfstandige gemeenten te promoveren, leidde dit tot zulke hevige protesten van de inwoners dat via een referendum de gemeente gedwongen werd af te zien van haar voornemen.
 - 16 H. Clerinx, *Kelten en de Lage Landen* (Leuven 2005) 175. Latere christelijke kerken zijn ook niet zelden op plaatsen gebouwd, waar eerder 'heidense' heiligdommen hebben gestaan, bijvoorbeeld in Elst. Zie: Van Es, *De Romeinen in Nederland*, 153. Religiebeleving blijkt in dit opzicht nogal plaatsgebonden te zijn.
 - 17 Zie L. Toorians, 'Kelten aan de Nederlandse kust. Noordzeegermaans begon met Noordzeekeltisch', *Spiegel Historiae* 36 (2001) nr. 3, die een heel artikel aan dit onderwerp heeft gewijd.
 - 18 J.H.F. Bloemers, L.P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij, *Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland* (Amsterdam 1981) 72; Clerinx, *Kelten en de Lage Landen*, 76; Schuyf, *Heidens Nederland* (Utrecht 1995) 24.
 - 19 Clerinx, *Kelten en de Lage Landen*, 75-76.
 - 20 S.J. de Lact, *The Low Countries* (London 1958) 149; Jona Lendering, *Aan de randen van de aarde. De Romeinen tussen Schelde en Eems* (Amsterdam 2000) 60. Caesar heeft in zijn 'De Bello Gallico' (IV 1) beschreven dat de Menapii land ten noorden van de Rijn bewoonden, dichtbij de monding van die rivier. Van Es, *De Romeinen in Nederland*, 27 denkt echter dat zij niet tot in de regio van Leiden hebben gewoond, omdat Caesar naar zijn idee met de Rijn waarschijnlijk de Waal heeft bedoeld.
 - 21 Clerinx, *Kelten en de Lage Landen*, 78.
 - 22 A.W. Byvanck, *Nederland in den Romeinischen tijd* (Leiden 1943) 377, 555; Toorians, 'Kelten aan de Nederlandse kust', 116. Van Es, *De Romeinen in Nederland*, 197 benadrukt dat zelfs achter een 'zuivere Romeinse godennaam' zich een inheemse godheid kan verschuilen. Hij voegt er aan toe dat de *interpretatio romana* een sterkere romanisatie suggereert dan in feite het geval was en dat het inheemse element in de religie van Romeins Nederland sterk vertegenwoordigd was.
 - 23 T. Bechert, *De Romeinen tussen Rijn en Maas* (Dieren 1983) 222; S.G. van Dockum en E.J. van Ginkel, *Romeins Nederland. Archeologie & geschiedenis van een grensgebied* (Utrecht/Antwerpen 1993) 127. Interessant is dat Byvanck, *Nederland in den Romeinischen tijd*, 555 de vondst vermeldt van een Mercuriusaltaar te Bonn dat de naam MERCVRIVS CHANNINI draagt. Hij wijst er op dat CHANNINI eerder in verband is gebracht met de Cananefaten, maar dat dit verband onwaarschijnlijk is.
 - 24 Deze inheemse voorgangers heetten onder meer CISSONIVS, ARVERNVS, en LEVDANUS. Zie: Bechert, *De Romeinen tussen Rijn en Maas*, 222.
 - 25 Mac Cana, *Celtic mythology*, 22.